

بررسی نقش و تحولات سرمایه اجتماعی جامعه ایران در دوران دفاع مقدس

مصطفی کریمی *

تاریخ دریافت: ۱۳۸۹/۷/۱۲

تاریخ تأیید: ۱۳۸۹/۷/۲۸

<h3>چکیده</h3>		
<p>حمله ارتش عراق به ایران در سال ۱۳۵۹، واکنش جمعی مردم ایران را در پی داشت. این واکنش جمعی و مشارکت فعالانه در جبهه‌ها، درهم تنیدگی روابط اجتماعی را موجب شد و شکل خاصی از روابط اجتماعی را شکل داد. در قالب این شکل جدید از روابط اجتماعی، با افزایش کارکرد روحیه جمع‌گرایی و نفی روحیه فردگرایی، شکاف‌های قومی و مذهبی در ایران دهه ۶۰ کم‌رنگ شد و عزم ملی برای مقاومت شکل گرفت. پژوهش حاضر در صدد است این درهم تنیدگی روابط اجتماعی را در چارچوب نظریه سرمایه اجتماعی تحلیل کند. کلید واژه‌ها: سرمایه اجتماعی / جیمز ساموئل کلمن / دفاع مقدس / اسلام / جبهه/جنگ</p>		

مقدمه

جنگ فی نفسه مدموم است اما به عنوان یک تجربه اجباری و تحمیلی گاه پیامدهایی را در بر دارد که می‌توان با جهت‌دهی صحیح این پیامدها، اثرات منفی آن را کاهش داد؛ بسته به آن که جامعه از چنین تجربه تلخی چه بیاموزد و آموخته‌ها را چگونه به کار برد.

* کارشناس ارشد جامعه‌شناسی سیاسی از دانشگاه تهران

حال جنگ محسوب می‌شد. در زمان جنگ به دلیل موقعیت بحرانی و بسترهای اجتماعی و فرهنگی و مذهبی جامعه ایران، با نفی گرایش‌های فردگرایانه و ترویج روحیه جمع‌گرایی، مراودات اجتماعی دستخوش تغییر شد. این شکل خاص از روابط اجتماعی باعث افزایش انسجام ملی و فرهنگی،

موضوعات اساسی مورد بحث جامعه‌شناسان کلاسیک و معاصر است. دورکیم در بحث خود از خودخواهی و دگرخواهی، به دو وضعیت آنومیک و یگانگی بیش از حد با جامعه اشاره دارد. در وضعیت آنومیک، فعالیت‌ها و باورهای فرد بر پیوندهای جمعی تقدم می‌یابد. در چنین حالتی، آستانه تحمل فرد در مواجهه با موانع اجتماعی پایین بوده و رفتار چنین فردی، اغلب خودخواهانه، فرصت‌طلبانه و غیراخلاقی است. چنین شخصی کمتر حاضر است منافع دیگران و مصالح جمع را در محاسبات خود منظور کند. اما یگانگی بیش از حد با جامعه، به وضعیتی اشاره دارد که در آن افراد از جمع و تعهداتی که بر آنان تحمیل می‌کند به اندازه کافی جدانشده‌اند؛ وضعیتی که مشابه آن در طول جنگ هشت ساله برای ایران به وقع پیوست. مفروض اصلی این مقاله این نکته است که وقوع جنگ سبب شد شکل خاصی از روابط اجتماعی در دوران هشت سال دفاع مقدس شکل بگیرد؛ این شکل خاص از روابط اجتماعی که آن را در چارچوب مفهومی سرمایه اجتماعی بررسی

کاهش قوم‌مداری و تضادهای شکاف‌های مذهبی شد و تک تک افراد جامعه را در یک صف واحد در برابر متجاوز قرار داد. این جنگ یک واقعه کم نظیر در تاریخ معاصر ایران بود که با نبردها، وقایع و رویدادهای دیگر، هم به دلیل وسعت و شدت و هم به علت اشتیاق مردم جهت شرکت در جبهه‌های نبرد تفاوت دارد.

مشارکت همه جانبه ایرانی‌ها از تمام اقوام و ادیان در دفع تجاوز، تعاون و همکاری در کارها، حفظ وحدت ملی در رویارویی با تضادها و تعارض‌های داخلی، انتقال بدون چشم داشت تجربه‌ها، میهن‌پرستی، کمک‌های مالی و جانی در دفاع، از انسجام ملی، روانی و فرهنگی ایرانیان صرف نظر از هر دین و قومی حکایت دارد. عملکرد مردم ایران در جنگ، نمایش تلاش یک ملت منسجم و دارای مشترکات فرهنگی زیادی است که در این فرهنگ جنبه‌های عام آن، جنبه‌های خاص را تحت الشعاع قرار داده است. در واقع، چالش میان «من» و «ما» از

این چارچوب نظری به بررسی پیرامون مفاهیم مورد نظر در دفاع مقدس پردازیم.

سرمایه :

سرمایه از ریشه Cap به معنای سر گرفته شده است. معانی اساسی، اصلی و بزرگ آن از حروف کاپ آن بر می آید و در اینجا هر کالا، پول یا ثروتی را شامل می شود که قابلیت نگهداری و افزایش را دارند. سرمایه یکی از پنج عامل شناخته شده تولید در کنار زمین، کار، سازمان و مدیریت است (اختر محقق، ۱۳۸۵: ۹).

سرمایه اجتماعی هنگامی به وجود می آید که روابط میان افراد به گونه ای دگرگون شود که کنش را تسهیل کند

مفهوم سرمایه را می توان از آراء مارکس دنبال کرد. در مفهوم پردازی مارکس، سرمایه بخشی از ارزش اضافی است که سرمایه داران - کسانی که ابزار تولید را در اختیار دارند - از گردش کالاها و پول در فرآیندهای تولید و مصرف، آن

را به دست می آورند. در این گردش و بنا به تعبیر مارکس در جامعه سرمایه داری، سرمایه از یک سو بخشی از ارزش اضافی است که به زعم مارکس توسط کارگران تولید شده اما نصیب سرمایه دار می شود و از سوی دیگر سرمایه بیانگر یک سرمایه گذاری از سوی سرمایه گذاران به امید بازدهی و کسب سود در بازار است. بنابراین سرمایه در مفهوم مارکسی نظریه هایی درباره روابط اجتماعی استثماری

می کنیم دارای ویژگی های منحصر به فردی در تاریخ معاصر ایران بوده است.

در دوران هشت ساله دفاع مقدس با اولویت یافتن گرایشات جمع گرایانه در عرصه عمومی، منافع فردگرایانه کمتر مجال بروز یافتند. روحیه همیاری، اعتماد متقابل، ایثار، مقاومت و مسائلی از این دست در فضای عمومی جامعه به عنوان ارزش شناخته شدند. این شکل خاص از روابط اجتماعی همان است که در مقاله فوق از آن تحت عنوان سرمایه اجتماعی یاد می شود. در واقع، وجود سرمایه اجتماعی در جامعه، به لحاظ شکل و ماهیت روابط اجتماعی (هنجارهای اعتماد و همیاری) و به واسطه تراکم در روابط اجتماعی و روابط بین گروهی، سوگیری ارزش های عامگرایانه را جایگزین ارزش های خاص گرایانه می کند و از سوی دیگر با شکل گیری هنجارهای اعتماد و همیاری از طریق گسترش روابط اجتماعی در شبکه ها، مانع بروز فردگرایی در اشکال منفی آن می شود.

هدف این مقاله تحلیل شرایط پیدایش، ویژگی ها و تبعات این شکل خاص از روابط اجتماعی است که در طول هشت سال دفاع مقدس به وجود آمد. بر این اساس به عوامل ایجاد و گسترش سرمایه اجتماعی در طول جنگ می پردازیم و سعی می کنیم نسبت سنجی میان این سرمایه اجتماعی شکل گرفته و آموزه های اسلامی را ارائه دهیم.

ادبیات نظری تحقیق

قبل از اینکه به نگرش و دیدگاه های مختلفی که درباره این مفهوم وجود دارد پردازیم، لازم است تعاریفی از خود مفهوم سرمایه، اشکال آن و تاریخچه سرمایه اجتماعی داشته باشیم و با

۳. هدف مالک از سرمایه‌گذاری کسب سود میان دو طبقه است. از نظر بورديو سرمایه هر گونه خاستگاه

و سرچشمه در عرصه اجتماعی است که در توانایی‌های فرد برای بهره‌مندی از منافع خاصی که در این صحنه حاصل می‌شود موثر واقع شود (بورديو، ۱۹۸۶). از نظر بورديو، سرمایه همزمان هم به علم اقتصاد مربوط است و هم مجموعه از روابط مبتنی بر قدرت که قلمروها و تعاملات اجتماعی گوناگونی را پدید می‌آورد که چه بسا بی‌ارتباط با علم اقتصاد انگاشته شوند. به نظر او تولید و بازتولید سرمایه، فرآیندی است که به گونه‌ای ذاتی با قدرت پیوند دارد. در واقع، برداشت بورديو از قدرت به گونه‌ای است که سرمایه و قدرت را مترادف هم می‌داند. بنابراین به نظر بورديو سرمایه، هرگونه منبعی است که در عرصه خاصی اثر بگذارد و به فرد امکان بدهد که سود خاصی را از طریق مشارکت در رقابت

منظور از سرمایه اجتماعی شکل خاص روابط اجتماعی بر پایه اعتماد متقابل، هنجارها و ارزش‌هایی است که در خلال روابط اجتماعی زاییده می‌شود

اشکال سرمایه اجتماعی

کلمن به صورت مشخص سرمایه را به سه صورت انسانی، فیزیکی و اجتماعی تقسیم می‌کند:

۱. سرمایه فیزیکی: سرمایه فیزیکی با ایجاد تغییرات در مواد برای شکل دادن به ابزارهایی که تولید را تسهیل می‌کند، به وجود می‌آید.

۲. سرمایه انسانی: توانایی‌ها و مهارت‌هایی است که انسان را قادر می‌سازد تا به شیوه‌های جدید رفتار کند.

۳. سرمایه اجتماعی: به نظر او سرمایه اجتماعی هنگامی به وجود می‌آید که روابط میان افراد به گونه‌ای دگرگون شود که کنش را تسهیل کند (کلمن، ۱۳۷۷: ۴۶۴).

کلمن سرمایه فیزیکی را کاملاً ملموس می‌داند که می‌تواند به صورت مادی و قابل مشاهده نمود می‌یابد. سرمایه انسانی کمتر ملموس است و خود را به صورت مهارت، خلاقیت و دانش اخذ شده توسط فرد نشان می‌دهد. سرمایه اجتماعی به مراتب ناملموس‌تر است زیرا در روابط و میان کنش افراد تجسم

بر سر آن به دست آورد.

مفهوم سرمایه با توجه به کاربردهایی که در جامعه‌شناسی، اقتصاد و حقوق دارای چهار عنصر زیر است:

۱. واحدهای سرمایه، دارای مالک هستند و حقوق مالکیت ضمانت اجرایی دارد.

۲. سرمایه تنها در صورتی به صورت سرمایه عمل می‌کند که کارکرد آن سودی در بر داشته باشد.

سر و سامان بدهند اقدام به اتخاذ تعاملاتی می‌کنند که آن را برای بقای خود ضروری می‌دانند. در این رویکرد، سرمایه اجتماعی به داد و ستدهایی که افراد در زندگی اجتماعی صورت می‌دهند تقلیل می‌یابد. این نظریه بر این مبنا استوار است که افراد، توقع دارند کمک و لطفی که نشان می‌دهند، جبران شود. این نگاه در مبادلات اجتماعی امروز رواج بیشتری دارد و در نظریات کنش و مبادله به آن پرداخته شده است. بنابراین از دید این رویکرد، سرمایه اجتماعی نوعی داد و ستد اجتماعی است. رویکرد سوم که اثرات قابل ملاحظه‌ای بر

در چارچوب نظریه سرمایه اجتماعی و از نظر کلمن، کنش‌گران بر رویدادهایی که تحت کنترل کنش‌گران دیگر است علاقه دارند و همین مسئله باعث ایجاد روابط اجتماعی می‌گردد که در طول زمان تا اندازه‌ای پایدار می‌ماند

جای گذاشته با «امیل دورکیم» آغاز و با «تالکوت پارسونز» ادامه می‌یابد. این نظریه پردازان، ریشه تعاملات و مبادلات بین افراد در جامعه را در ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی می‌دانند و بر این باورند چنین هنجارها و ارزش‌هایی افراد را

به ایفای نقش‌ها و اعمال خود ترغیب می‌کنند. این رویکرد، به سرمایه اجتماعی به صورت ارزشی نگاه می‌کند. رویکردی که مسائل ساختی، فرهنگی و تاریخی را در شکل‌گیری سرمایه اجتماعی موثر می‌داند.

از جریان‌های فکری دیگر می‌توان از «ماکس وبر» نام برد. وبر مفهوم «اعتماد» را مطرح می‌کند و با طرح این پرسش که اعتماد در متن رسمی و غیررسمی چگونه ساخته می‌شود و

می‌یابد. سرمایه فیزیکی و انسانی، فعالیت تولید را تسهیل می‌کنند و سرمایه اجتماعی نیز همانند آنها عمل می‌کند. مثلاً گروهی که اعضایش قابلیت اعتماد نشان می‌دهند و به یکدیگر زیاد اعتماد می‌کنند خواهند توانست کارهای به مراتب بیشتری از گروهی که فاقد آن اعتماد است را انجام دهند (کلمن، ۱۳۷۷: ۶۵).

تاریخچه سرمایه اجتماعی

گرچه در دو دهه گذشته با انتشار نظریات بوردیو، کلمن و پاتنام، مطالعات سرمایه اجتماعی کاملاً عمومی شده اما هنوز توافق چندانی در رابطه با سابقه و پیشینه سرمایه اجتماعی وجود ندارد. اگر بخواهیم کاربردها، تعاریف و اهدافی را که در علوم اجتماعی از این مفهوم می‌شود را دسته‌بندی کنیم و پیشینه این مفهوم را در آراء اندیشمندان کلاسیک جستجو کنیم باید این ردیابی را از کتاب «سرمایه» کارل مارکس آغاز کنیم. او در این کتاب به معنای «همبستگی از روی اجبار و ضرورت» می‌پردازد. بدین معنی که شرایط منفی و بحرانی افراد را به سوی استفاده از انرژی و توانایی‌های بالقوه جمعی، توسل به پشتیبانی یکدیگر و استفاده از پتانسیل‌های گروهی ترغیب می‌کند. این خاصیت، امروزه به نوعی با سرمایه اجتماعی در ارتباط است، انرژی جمعی و اتکا به پشتیبانی افراد در مناسبات جمعی، به نحوی که با نتایج مثبت یا منفی افراد را به دور هم جمع می‌کند.

رویکرد دوم را می‌توان در نظریات جرج زیمل ردیابی کرد. جایی که او از مفهوم «بده بستان» یا «داد و ستد» حرف می‌زند. به این معنی که افراد بر مبنای هنجارها و قواعد رفتاری برای اینکه به مناسبات بین فردی

شیکاگو است و پس از آن بورديو در فرانسه ابعاد ديگري از اين مفهوم را روشن کرد و مطالعه پاتنام (۱۹۹۳) در رابطه با سرمايه اجتماعي و نهادهای دموکراتيک در ايتاليا، از عوامل موثر در اين گسترش است (توسلي، ۱۳۸۴: ۲۶).

استفاده معاصر از مفهوم سرمايه اجتماعي در سه رويکرد مي تواند طبقه بندي شود: پير بورديو که به استراتژي هايي براي نگهداري

يا تغيير موقعيت افراد در ساختار اجتماعي - تاريخي تاکيد مي کند، جيمز کلنن که بر پيوند ميان عقلانيت و سرمايه انساني تاکيد دارد و رابرت پاتنام که بر رابطه ميان عملکرد نهادي و سرمايه اجتماعي تاکيد دارد. براي چارچوب نظري تحقيق حاضر، در کنار استفاده از دو رويکرد ديگر، عمدتاً از رويکرد جيمز ساموئل کلنن استفاده مي کنيم.

دفاع مقدس و اعلام آمادگي داوطلبانه براي مشارکت در جنگ

نظريه انتخاب عقلاني

کلنن مفهوم سرمايه اجتماعي را در دهه ۱۹۸۰ بسط داد. وي در اين چارچوب مطالعاتي را پيرامون جامعه شناسي آموزش، کنش جمعي، تغييرات اجتماعي، سرمايه اجتماعي و موارد ديگر به انجام رسانيد.

شايد ساده ترين راه توصيف نظريه انتخاب عقلاني (RCT) بررسي آن از زاويه کوشش هايي باشد که براي ساختن الگويي از رفتار افراد صورت مي گيرد، هنگامي که در شرايط خاص دست به کنش هاي عقلاني مي زنند. در اين الگو، افراد با تکیه بر حق انتخاب آزادانه، يکي از گزينه هاي پيش رو را که تأمين کننده اهداف آنهاست بر مي گزينند. بر اين اساس پيش فرض اين تحقيق اين

در متن اجتماعي چه ملازماتي براي افراد به همراه دارد، در مفهوم سازي سرمايه اجتماعي موثر بوده است. اعتماد، عبارت است از آمادگي افراد براي اينکه در يک متن اجتماعي و در روابط اجتماعي بپذيرند به ساير افراد، اعتماد داشته باشند و البته به همان نحو، سايرين نيز بايد از خود اعتماد نشان بدهند (علاقه بند، ۱۳۸۷: ۱۷).

بدین ترتیب می توان گفت که مضمون

سرمايه اجتماعي در نظر اندیشمندان کلاسيک در ابعاد عيني و ساختاري در سطح کلان مورد توجه دورکيم، ذهني يا شناختي آن در سطح خرد مورد نظر وبر، ارتباطي و تعاملاتي آن در سطح شبکه روابط مورد عنایت زيمل و تضاد نيروهاي مولد

و روابط توليدي در شکل گيري روابط و تعاملات اجتماعي مورد نظر مارکس، در پي ريزي مباني نظري و تجربی و شکل گيري مفهوم سرمايه اجتماعي تأثير گذار بوده اند (عبداللهی و موسوی، ۱۳۸۶: ۵۵).

مفهوم سرمايه اجتماعي در دهه ۱۹۸۰ به شدت مورد توجه قرار گرفت و توانست با گسترش نظري و تجربی، چايگاه تعريف شده اي در ميان نظريه هاي جامعه شناسي به خود اختصاص دهد. اين امر عمدتاً مرهون کلم (۱۹۸۸) جامعه شناس آمريکايي و تحقيق او در زمينه مشارکت در امور مدرسه در شهر

در زمان جنگ به دليل موقعيت بحراني و بسترهاي اجتماعي و فرهنگي و مذهبي جامعه ايران، با نفی گرايشات فردگرايانه و ترويج روحيه جمع گرايي، مراودات اجتماعي دستخوش تغيير شد

نکته است که بسیاری از رزمندگان در طول جنگ تحمیلی با انتخاب آگاهانه و داوطلبانه عازم جبهه‌های جنگ شدند.

من از میزان درآمد اطلاع دارم، می‌دانم چه کالا و خدماتی را در اختیار دارم، اولویت‌هایم را درجه‌بندی می‌کنم، بنابراین می‌توانم گزینه‌هایی را که در مقابلم قرار دارند بر

از بسترهای فرهنگی، اعتقادی و اجتماعی متأثر بود و در عین حال به مرور زمان، شکل جدیدی از هنجارهای اجتماعی را شکل داد. رزمنده‌ای که داوطلبانه عازم جبهه می‌شود در چارچوب تعهدات ایدئولوژیک اسلامی، تکلیف شرعی خود را انجام می‌دهد.

در این چارچوب برای رزمنده، جنگ فقط جنگ فیزیکی برای دفاع از مرزها نیست؛ بلکه جنگی برای حفظ اسلام و ارزش‌ها و آرمان‌های اسلامی، جنگ بین دارالکفر و دارالاسلام و جنگ بین حق و باطل است. برای پی بردن به عمق دیدگاه یک رزمنده باید به مبانی هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی او، گریزی زد.

از دیدگاه هستی‌شناسانه متأثر از قرائت اسلام شیعی، دنیا و آخرت از یکدیگر تفکیک ناپذیرند. به عبارتی، حیات و سعادت اخروی انسان در گرو چگونه زیستن او در این دنیاست. در قالب چنین برداشتی از اسلام، زندگی اخروی هر فرد به دست خود او و در همین دنیا ساخته می‌شود؛ بدین معنا که اعتقادات، علایق، نیات و رفتار انسان، شخصیت دنیوی

حسب اولویت، مرتب‌کنم (کرایب، ۱۳۸۵: ۹۲). نظریه انتخاب عقلانی مدعی است قادر است نه فقط توضیح دهد چگونه بعضی از انتخاب‌ها انجام می‌شود بلکه قادر است چگونگی انجام همه انتخاب‌ها را توضیح دهد. بنابراین بر طبق این نظریه، تفاوت اساسی میان انتخاب کردن خرید سبب به جای موز و انتخاب کردن پیوستن به یک انقلاب سیاسی یا ماندن در خانه و تماشای تلویزیون وجود ندارد. در واقع انتخاب‌های افراد در موقعیت‌های گوناگون، ناشی از انتخاب‌های عقلانی و آزادانه آنهاست. کتاب «بنیادهای نظریه اجتماعی» کلمن، حاصل بیش از دو دهه تلاش او در زمینه تئوری جامعه‌شناختی بود. این کتاب رهیافت انتخاب عقلانی را برای تحلیل رفتار اجتماعی بر می‌گزیند تا نشان دهد انتخاب‌های فردی چگونه بر هنجارهای اجتماعی، فشارهای اجتماعی، ارزش‌های اجتماعی و نفوذ گروه‌های دیگر تأثیر می‌گذارد (Colman, 1986: 126). این انتخاب‌های فردی داوطلبانه در دوران هشت ساله دفاع مقدس برای اعزام به جبهه‌ها،

۱۳۸۸: ۱۰۲-۱۰۳). با این تعابیر می‌توان نتیجه گرفت که از دیدگاه امام خمینی (ره)، دین و سیاست برای هدایت انسان به سوی سعادت، در پی تحقق عدالت در جامعه‌اند، از این رو نمی‌توانند از یکدیگر جدا باشند. بر همین مبنا و در این گفتمان، دین اسلام به عنوان یک راهنما، مجموعه مدونی از بایدها و نبایدها برای رسیدن به کمال است.

در دوران انقلاب اسلامی، نزاع دین و دولت بعد از چند قرن کشمکش، به سود دین پایان یافت. آموزه‌های دینی شیعه که در فرهنگ سیاسی ایران نهفته بود در دوران انقلاب بازتولید شد. براساس این آموزه‌ها تنها نظام سیاسی که می‌توانست امت اسلامی را به سمت سعادت رهنمون سازد، ولایت فقیه است. در این نوع نظام سیاسی، هر مسلمان بنا به موقعیت خود در امت اسلامی، تابع قوانین و مقرراتی است، که حدود آن را فقه اسلامی مشخص می‌کند. البته این نکته به معنای نفی اختیار آزاد فرد، در این نوع از نظام اعتقادی نیست. در این چارچوب، «هر فرد از افراد انسان که در آغوش اجتماع «مترقی یا وحشی» زندگی می‌نماید، در کارهای مربوط به خود شخصا شعور خود را به کار انداخته، در هر مورد مناسبا اراده شخصی خود تصمیم می‌گیرد» (طباطبایی، ۱۳۶۷: ۵۵). البته باید این نکته را نیز خاطر نشان کرد که در نظریه ولایت فقیه، انسان فطرتاً نیاز به سرپرستی دارد و قرار گرفتن در درون این نظام اعتقادی، تکالیف و حقوقی را برای یک فرد مسلمان واجب می‌کند. با این تفاسیر، رزمنده‌ای که داوطلبانه عازم جبهه شده، آن را یک تکلیف برای خود می‌داند. اما با توجه به چرخش فکری نظام فقهی در دوران مدرن، هیچ ضمانت اجرایی

و چهره اخروی او را شکل می‌دهد. قرآن، ارتباط تنگاتنگ و ناگسستنی دنیا و آخرت را به فراخور، در قالب این موضوعات بیان داشته: «چهره انسان در آخرت»، «تجسم اعمال» و «عینیت پاداش و کیفر اعمال اخروی با اعمال دنیا». هر رفتاری که از آدمی سر می‌زند در گرو تصمیمات او در همین دنیاست. نمی‌توان عملی را یافت که جنبه دنیوی داشته و در حیات آخرت بی‌تأثیر باشد و یا عملی را یافت که تنها جنبه اخروی داشته، بی‌آنکه در زندگی دنیا تأثیر نهد (فوزی، ۱۳۸۸: ۱۰۲).

در همین راستا امام خمینی (ره) به عنوان

یکی از اصلی‌ترین تئوریسین‌های این رویکرد معتقد است: «گمان نباید بشود که اسلام آمده است برای اینکه دنیا را اداره بکند، یا آمده است برای اینکه فقط مردم را متوجه آخرت بکند، یا آمده است که مردم را آشنای به معارف الهیه بکند. محدود

کردن هر چه باشد خلاف واقعیت است.» ایشان بر این باور بود که نگاه انسان به زندگی، فراتر از حیات مادی است و از این‌رو قوانین آن، با نیازهای مادی و معنوی انطباق دارند؛ به گونه‌ای که اجرای احکام اسلام می‌تواند حیات مادی و معنوی انسان را تأمین کند. در این دیدگاه، دخالت در امور سیاسی نوعی عمل عبادی و اخروی است و دین و سیاست، مانند دنیا و آخرت با یکدیگر در پیوندند (فوزی،

در دوران هشت ساله دفاع
مقدس با اولویت یافتن گرایشات
جمع‌گرایانه در عرصه عمومی،
منافع فردگرایانه کمتر مجال بروز
یافتند

همین راستا، نهادهایی هم نقش سازماندهی و اعزام هدفمند این نیروهای اجتماعی را بر عهده می‌گیرند. از این دوره به بعد، شاهد حضور پر رنگ‌تر بسیج و سپاه به عنوان نهاد هدایت‌کننده این نیروها در جنگ هستیم. براساس نظریه سرمایه اجتماعی، افرادی که آگاهانه دست به مشارکت در امور عمومی می‌زنند، سبب افزایش بهره‌وری چشم‌گیر در این امور می‌شوند. این حضور داوطلبانه، افزایش خلاقیت، بازدهی، خودشکوفایی، ایثارگری و روحیه مقاومت و شهادت را در طول جنگ به همراه داشت.

در ادامه، در چارچوب نظریه سرمایه اجتماعی، این موضوع که چه ویژگی‌هایی از روابط اجتماعی می‌تواند منابع سرمایه سودمندی را برای افراد ایجاد کند مورد بررسی قرار خواهد گرفت. برای پی بردن به این مسئله، دسته‌بندی شکل‌های سرمایه اجتماعی را توضیح می‌دهیم:

برای فرد رزمنده، جنگ فقط جنگ فیزیکی برای دفاع از مرزها نبود؛ بلکه جنگی برای حفظ اسلام و ارزش‌ها و آرمان‌های اسلامی و جنگ بین حق و بود

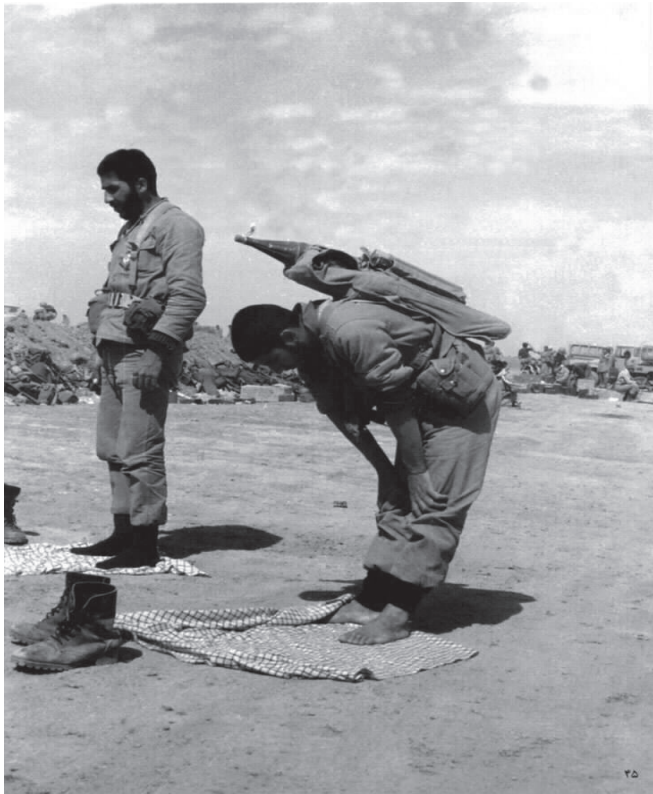
نظام تعهدات و انتظارات:

اگر کنش‌گر **a** برای کنش‌گر **b** کاری انجام دهد با اعتماد به اینکه **b** در آینده آن را جبران خواهد کرد، این امر انتظاری را در **a** و تعهدی را در **b** برای حفظ اعتماد ایجاد می‌کند. این تعهد ایجاد شده در **b** برای **a** به مثابه برگه اعتباری می‌باشد. اگر فردی تعداد زیادی از این برگه‌ها

برای سایر افراد اجتماع که در زمان جنگ عازم جبهه نشده‌اند، وجود ندارد؛ (مورد استثنایی در این زمینه، خدمت سربازی است که در دوران صلح هم افراد موظف به انجام آن هستند) و در نهایت این خود افراد هستند که باید انتخاب کنند.

در چارچوب نظریه سرمایه اجتماعی و از نظر کلمن، کنش‌گران بر رویدادهایی که تحت کنترل کنش‌گران دیگر است علاقه دارند و همین مسئله باعث ایجاد روابط اجتماعی می‌گردد که در طول زمان تا اندازه‌ای پایدار می‌ماند. این روابط اجتماعی به عنوان منابعی برای افراد در نظر گرفته می‌شوند. افراد برای تداوم بیشتر روابط اجتماعی‌شان و نیز تضمین این روابط، هم اثرات خارجی منفی را با اثرات خارجی مثبت جایگزین می‌کنند و هم به تولید هنجارها می‌پردازند. این قسمت از اندیشه‌های کلمن کاملاً در فضای فکری نظریه تبادل و متأثر از نظریه انتخاب عقلانی، صورت‌بندی شده است.

در این چارچوب، اعزام داوطلبانه به جبهه که تحت کنترل کنش‌گران و اراده آزاد آنان است با تداوم و تکرار در سال‌های اولیه جنگ، در فضای عمومی جامعه به عنوان یک ارزش مطرح می‌شود و در طول زمان، خود را تثبیت می‌کند. این ارزش، خود یک سرمایه اجتماعی محسوب می‌شود که فی‌مابین روابط افراد شکل گرفته است. نمونه‌های فراوان جعل شناسنامه برای اعزام به جبهه برای رزمندگان فاقد سن قانونی اعزام و اعزام‌های بدون اطلاع قبلی خانواده، گواه این مطلب است که حضور داوطلبانه در جبهه برای رزمندگان به ارزش تبدیل شده، کنش‌گران این ارزش از سرمایه اجتماعی حضور در جبهه برخوردارند. در

را داشته باشد در صورت لزوم می‌تواند مانند سرمایه‌ای مالی از آن استفاده کند، مگر اینکه اعتماد کردن غیرعقلانه باشد و برگه‌ها بیانگر وام‌های اعتباری باشد که باز پرداخت نخواهند شد. پس پایداری این نظام تعهدات، به دو مقوله متکی می‌باشد؛ یعنی اینکه محیط اجتماعی تا چه حد قابل اعتماد است و تعهدات بازپرداخت می‌شود. دیگر اینکه، میزان واقعی تعهداتی که بر عهده گرفته شده تا چه حد است (کلمن، ۱۳۷۷: ۴۶۷).

برای بررسی نظام تعهدات و انتظارات شکل گرفته در طول دفاع مقدس، بهتر است زمینه و متنی که این نظام در درون آن شکل گرفته یعنی «جبهه» بررسی شود. براساس نظریه سرمایه اجتماعی،

شکل‌گیری این وجه از روابط اجتماعی مبتنی بر اعتماد متقابل، نیازمند محیطی خاص است. در دوران هشت سال دفاع مقدس «جبهه» محیطی است که این نوع خاصی از روابط در آن شکل می‌گیرد. جبهه، جامعه و گروهی است که افراد و اعضای آن از خانواده‌های مختلف شهرهای کشور، به طور موقت گرد هم آمده و خانواده جبهه را تشکیل داده‌اند؛ معمولاً اعضای این خانواده و جامعه با هم زندگی می‌کنند؛ تغذیه مشترک و گاهی خوراک مشابه دارند؛ در کنار ضوابط و مقررات رسمی، الگوهای رفتاری، اصطلاحات، شوخی‌ها و حتی ضابطه‌هایی به طور ناخودآگاه به وجود می‌آید و بعد از مدتی این الگوهای رفتاری، اصطلاحات و ضابطه‌ها

استقرار می‌یابند و حتی از طریق نهادهای رسمی بازتولید می‌شوند (روح‌الامینی، ۱۳۷۳: ۱۴۱). جبهه به عنوان محیط خاصی که در نتیجه جنگ تحمیلی شکل گرفت دارای برخی ویژگی‌هایی منحصر به فردی بود:

- محیط خاص جبهه از نظر زیستی و تکنیکی؛

- محیط خاص جبهه از نظر موقعیت‌های ژئوپلیتیکی و ژئواستراتژیکی و نظامی،
- محیط خاص جبهه به عنوان محل تلاقی خرده فرهنگ‌ها، زبان‌ها و لهجه‌های مختلف؛
- محیط خاص جبهه از نظر نیاز به مشارکت در انجام امور و کار جمعی؛
- محیط خاص جبهه از نظر التزام به ارزش‌های اسلامی.

اماکن دولتی و غیردولتی، نامگذاری مناسبت‌ها و روزها مانند روز جانباز و میادین و کوچه‌ها و خیابان‌ها و میدان‌های شهری خود را نشان می‌دهد. نوع استفاده از واژه‌ها، ادبیات و نحوه برخورد افراد عادی اجتماع با رزمندگان در طول جنگ، همگی نشان‌دهنده برخورداری قشر رزمنده از سرمایه اجتماعی می‌باشد که با شأن و منزلت و قدرت اجتماعی همراه است:

- نمایش جنگ افزارهای نظامی در اماکن عمومی شهرها؛

- مزین شدن شهرها و خیابان‌ها به تمثال‌ها و پوسترهایی از شهدای جنگ؛

- مجسمه‌سازی در میادین شهری از نمادها و سمبل‌های دفاع مقدس؛

- تعبیه محلی جهت عبور جانبازان با ویلچر در معابر عمومی و خروجی ساختمان‌ها عمومی؛

- به وجود آمدن مکان‌هایی به نام مزار شهدا و

«بهشت» برای دفن شهدا و برافراشته شدن پرچم ملی در این مکان‌ها؛

- رایج شدن استفاده از وسایل حمل و نقل مانند ویلچر و موتور سیکلت سه چرخ و تشخیص برای استفاده کنندگان از این وسایل؛

- رواج پوشاک‌هایی نظیر اورکت پاسداری، چفیه، شلوار جنگی؛ استفاده از این پوشاک برای افراد جبهه نرفته نیز سرمایه اجتماعی افراد جبهه رفته را به ارمغان می‌آورد؛

بنابراین سرمایه اجتماعی، از نظر مکانی به جبهه و شرایط خاص به وجود آمده در آن تعلق دارد. در این رویکرد زمینه‌ای که سرمایه اجتماعی در آن شکل می‌گیرد جبهه است؛ بوردیو از این متن با عنوان میدان یاد می‌کند. رزمنده که در این میدان اجتماعی حضور دارد، دارای تشخیص و تمایز با سایر افراد عادی جامعه است. در این راستا، رزمندگانی که در دوران جنگ برای مرخصی و یا دیدار خانواده به محل سکونت خود باز می‌گشتند، از نظر افراد جامعه به دلیل برخورداری از این سرمایه اجتماعی بازشناسی می‌شدند و از شدن اجتماعی (تشخص و تمایز) خاصی برخوردار بودند. افراد جامعه می‌توانستند از زیستواره‌های این افراد به دلیل زیست در محیط جبهه آنها را شناسایی کنند. عمده این زیستواره‌ها برای یک رزمنده در دوران جنگ، نحوه لباس پوشیدن، استفاده از عبارات و کلمات خاص و تحلیل الگوهای رفتاری بود که در محیط عادی اجتماع باعث تشخیص آنها می‌شد. حتی این سرمایه اجتماعی برای اعضای خانواده رزمنده و شهید هم تمایز و تشخیص اجتماعی در پی داشت؛ چنانکه معمولاً همسایه‌ها و هم محلی‌های یک رزمنده و شهید، معمولاً از جزئیات اعزاز و وضعیت رزمنده در جبهه و یا تاریخ شهادت و محل شهادت، اطلاع داشتند و برای آنان احترام و شأن اجتماعی قائل بودند.

سرمایه اجتماعی شکل گرفته، با واژه‌ها و نشانه‌های خاص خود در سطح جبهه و فراتر از آن در سطح اجتماع نمود پیدا می‌کند. واژه‌هایی چون برادر، پاسدار، بسیج، ایثارگر، شهید، فرزند شهید، خانواده شهید، تک، پاتک، جانباز، دفاع مقدس، آزاده و.... بازتاب این واژه‌ها در سطح اجتماع خود را به شکل نامگذاری

از دیدگاه امام خمینی (ره)، دین و سیاست برای هدایت انسان به سوی سعادت، در پی تحقق عدالت در جامعه‌اند، از این رو نمی‌توانند از یکدیگر جدا باشند

یعنی اینکه محیط اجتماعی تا میزان قابل توجهی قابل اعتماد است و تعهدات بازپرداخت می‌شود. و بر با طرح مفهوم «اعتماد» و تحلیل این نکته که اعتماد در متن رسمی و غیر رسمی چگونه ساخته می‌شود؛ به این نتیجه می‌رسد که اعتماد در متن اجتماعی ملازماتی برای افراد به همراه دارد. این ملازمات اگر در فضای غیررسمی و به صورت عرف و بدون ضمانت اجرایی شکل بگیرد، میزان پایبندی بیشتر افراد را به همراه دارد.

معمولاً اعضای این جامعه و خانوار (جبهه) با هم زندگی می‌کنند، تغذیه مشترک و گاه پوشاک مشابهی دارند. در کنار ضوابط و مقررات رسمی و مسلط جامعه - که همگان مستلزم به رعایت آن هستند - رفتارها، اصطلاحات شوخی‌ها و حتی ضابطه‌های به طور خود به خود به وجود می‌آید. در صورتی که آن جامعه برای مدت نسبتاً طولانی (مثلاً چند سال) دوام یابد، آن کلمه‌ها، رفتارها و شوخی‌ها عمومیت و استقرار می‌یابد (روح‌الامینی، ۱۳۷۳: ۱۴۱).

نکته‌ای که در نظام تعهدات شایان توجه است این است که از یک سو تعهدسازی باعث ایجاد وابستگی می‌شود و این وابستگی باعث ایجاد روابط و تقویت سرمایه اجتماعی می‌شود. همچنین از سوی دیگر این تعهدسازی باعث بی‌قرینگی در خدمت و پاداش نیز می‌گردد. در واقع، خدمت انجام شده با پاداش ارائه شده هم سطح نیست و این سرمایه اجتماعی است که باعث می‌شود سیستم، این بی‌قرینگی را تحمل کند. موارد بسیاری از این بی‌قرینگی در روابط اجتماعی در جبهه گواه این مطلب است؛ هنگامی که یک رزمنده بدون اطلاع سایر هم‌زمان خود شبانه کفش‌های آنان را واکنس می‌زند بدون اینکه چشمداشتی داشته باشد و

• اختصاص برنامه‌های ویژه در رسانه‌های گروهی به ارگان‌هایی مانند ارتش، بسیج و سپاه؛
• اختصاص صفحات زیادی از مطبوعات به صورت ادواری یا مستمر به مباحث مربوط به جنگ. همه این موارد نشانگر سرمایه اجتماعی در جامعه برای افرادی است که در میدان اجتماعی جبهه، سرمایه اجتماعی کسب کرده‌اند. ویژگی اصلی این سرمایه اجتماعی این است که متصدیان آن ویژگی‌های اعتقادی خاصی دارند. این ویژگی‌های اعتقادی به شدت از آرمان‌های اسلامی و ایدئولوژی شیعه متأثر است. به این معنا که باورها، اعتقادات، هنجارها، ارزش‌ها و رسوم

اخلاقی آن، پیوستگی فراوانی با دین دارد و مناسک و شعائر دینی به حد وسیعی بر پا داشته می‌شود. بر اساس ارزش‌های حامل این سرمایه اجتماعی، سیاست باید بر پایه دین استوار باشد؛ به این معنی که حکومت واقعی منبعث از خداست و اینکه

به پیامبر (ص) و امامان معصوم (ع) واگذار شده است. در زمان غیبت امام عصر (عج)، مسئولیت این حکومت به ولی فقیه داده شده است. بنابر اصول این سرمایه اجتماعی، مشروعیت جنگ از فرمان ولی فقیه نشأت می‌گیرد.

در میدان اجتماعی جبهه به دلیل نفی زیستواره‌های فردگرایانه، زیستواره‌های جمع‌گرایانه نیز مجال بروز یافته بودند. لازمه این زیستواره‌های جمع‌گرایانه، اعتماد متقابل بود

بر اساس نظریه سرمایه اجتماعی، افرادی که آگاهانه دست به مشارکت در امور عمومی می‌زنند، سبب افزایش بهره‌وری چشم‌گیر در این امور می‌شوند

هنجارها ایجاد و توسط ضمانت‌های اجرایی تثبیت می‌گردند. این نوع هنجارها غالباً توسط حقوق ایجابی پشتیبانی می‌شوند چون این حقوق، تضمین‌کننده همکاری در جامعه هستند (دورکیم، ۱۳۶۹: ۱۲۰). هنجارها در طول دفاع مقدس عمدتاً متأثر از قوانین اسلامی بودند. رزمندگان داوطلب در جبهه‌ها با ملاک قرار دادن آموزه‌های اسلامی، حضور خود در جبهه‌ها را توجیه می‌کردند؛ به همین دلیل با توجه به زمینه آخرت‌گرایی که در بطن هنجارهای اسلامی وجود داشت، تخطی از این هنجارها به ندرت صورت می‌پذیرفت. هنجارهای اسلامی

اطلاعات می‌تواند تسهیل‌کننده کنش باشد و می‌توانیم آن را به عنوان سرمایه اجتماعی در نظر بگیریم

پذیرفته شده در جبهه‌ها، ماهیت جمع‌گرایانه داشتند و زمینه‌های هر چه بیشتر همکاری و تعاون رزمنده‌ها را فراهم می‌کردند. از سوی دیگر، هنجارهای اسلامی با از بین بردن اثرات خارجی منفی و جایگزینی آن با اثرات داخلی مثبت،

تعادل ایجاد می‌کردند و در حفظ و تداوم روابط اجتماعی موثر بودند. یکی از ویژگی‌های چنین هنجارهایی، ایجاد احترام، پایگاه و حمایت اجتماعی در جبهه‌ها بود و زمینه سهولت کنش‌های جمعی در جبهه را فراهم می‌کرد. برای مثال می‌توان از برپایی نمازها در اوقات شرعی به صورت گروهی نام برد. آشنایی با احکام اسلامی و آموزه‌های عبادی و کنش همسو با این نظام اعتقادی در جبهه‌ها در این

صدها مورد مشابه، نشانگر برابر نبودن سیستم خدمت و پاداش در جبهه است. بسیاری از شهدا، آخرت‌گرایی و رضای خدا را منبع کنش خود می‌دانستند و به همین منظور، بدون هیچ چشمداشت مادی به انجام امور برای سایر هم‌زمان خود مبادرت می‌ورزیدند.

ظرفیت بالقوه اطلاعات

یکی دیگر از اشکال ایجاد سرمایه اجتماعی، به واسطه ظرفیت بالقوه‌ای است که در اطلاعات وجود دارد. از یک سو وجود اطلاعات زمینه‌ای را فراهم می‌کند که کنش به صورت منطقی و عقلانی صورت گیرد؛ از سوی دیگر در هر ارتباط اجتماعی، مبادله اطلاعات صورت می‌گیرد. از آنجایی که کسب اطلاعات به کمک روش‌های دیگر هزینه‌بر است، یکی از روش‌های کسب اطلاعات، ایجاد و گسترش روابط اجتماعی است. چنان‌که کسی بتواند اطلاعاتی را که نیاز دارد از دوستی که به این گونه مسائل توجه نشان می‌دهد کسب کند، می‌تواند در وقت مورد نیاز برای خواندن روزنامه یا طریقه‌ای دیگر برای کسب اطلاعات صرفه‌جویی کند (روح‌الامینی، ۱۳۷۳: ۱۴۷). بنابراین، اطلاعات می‌تواند تسهیل‌کننده کنش باشد و می‌توانیم آن را به عنوان سرمایه اجتماعی در نظر بگیریم. هنگامی که فرمانده با سخنرانی برای پادگان یا دسته خود در صدد بالا بردن روحیه سربازانش است در واقع تبادل اطلاعات صورت می‌گیرد و این تبادل اطلاعات، زمینه‌های شکل‌گیری روابط اجتماعی را فراهم می‌کند.

هنجارها و ضمانت‌های اجرای موثر

بخشی از هنجارها توسط برخی دیگر از

رسیدن به هدف‌های دیگر را تسهیل کند؛ برای مثال می‌توان از سازمان جهاد سازندگی نام برد که چند هدف توأم را پوشش می‌داد. بنابراین؛ سرمایه‌ای اجتماعی است که بتواند در انواع هدف‌ها مورد استفاده قرار گیرد. در واقع وقتی کنش‌گران در یک رابطه اجتماعی، سازمانی را برای هدفی بنیان می‌گذارند، منافع آن فقط منافی مستقیم نیست، بلکه منافع غیرمستقیمی نیز وجود دارد که سرمایه‌ای اجتماعی برای دستیابی به هدف‌های دیگر محسوب می‌شود. سازمان روابط اجتماعی خاص عمدتاً دو محصول فرعی ایجاد می‌کند: یکی آنکه منافع‌شان برای مقاصد دیگر هم انطباق‌پذیر باشد و دوم اینکه منفعتی عمومی تولید می‌کند که در دسترس دیگران قرار می‌گیرد؛ خواه این دیگران در ایجاد آن مشارکت داشته باشند یا نداشته باشند.

سازمان‌های داوطلبانه، از جمله این سازمان‌های انطباق‌پذیر محسوب می‌شوند که فضایی را برای کنش جمعی پایدار ایجاد می‌کنند و امکان دارد به مرور زمان به جز، اهداف اولیه تعریف شده برای سازمان، اهداف جدیدی نیز تعریف گردد و گروه‌های دیگر را نیز در کنش‌های جمعی درگیر نمایند (صیاد شیرازی، ۱۳۷۸: ۱۲۷).

برای مثال در این مورد می‌توان از جهاد سازندگی نام برد. ویژگی جهاد مردمی بودن، یعنی از متن مردم بودن آن است (فیروزآبادی، ۱۳۸۴: ۱۱). با شروع جنگ تحمیلی، جهاد سازندگی در اهداف خود تغییراتی را ایجاد کرد. این نهاد مردمی در کنار دیگر اقشار مردم برای انجام وظایف مختلف خدماتی مانند رساندن کمک‌های مردمی به رزمندگان، ایجاد شهرک و اسکان جنگ‌زدگان، ایجاد استحکامات شهری و

چارچوب صورت می‌پذیرفت. به‌عنوان مثال، کسی در جبهه روزه‌خواری نمی‌کرد و یا در صورت تخطی از هنجارها، مواخذه می‌شد.

روابط اقتدار

در صورتی که A و B را در نظر بگیریم و با فرض اینکه فرد B نزد A مشروعیت داشته باشد، در صورت نیاز، فرد A می‌تواند حق کنترل بر کنش‌های خاصی را بر B منتقل کند. این انتقال، سرمایه‌ای را برای B فراهم می‌کند که گسترش این مسئله باعث ایجاد اعتبار تعمیم یافته می‌گردد. اعتبار تعمیم یافته، هم باعث ارتقاء قدرت افراد و هم باعث تسهیل کنش‌های اجتماعی می‌گردد. رزمندگان در طول جنگ همواره در داخل سازمان‌ها و ارگان‌ها، نظم یافته و دسته‌بندی می‌شدند. هر رزمنده به عنوان بخشی از بدنه سازمان و یا ارگانی که در آن

هنجارهای اسلامی پذیرفته شده در جبهه‌ها، ماهیت جمع‌گرایانه داشتند و زمینه‌های هر چه بیشتر همکاری و تعاون رزمنده‌ها را فراهم می‌کردند

حضور داشت، شناخته می‌شد. همین عامل باعث شده بود در نتیجه اقتدار سازمانی، روابط اقتدار شکل بگیرد. این اقتدار تعمیم یافته در طول جنگ، تسهیل انجام کنش‌های جمعی را باعث می‌شد.

سازمان اجتماعی انطباق‌پذیر

سازمانی که برای مجموعه‌ای از هدف‌ها به وجود آمده باشد می‌تواند تحت شرایط خاص،

انجام عملیات مهندسی و رزمی داوطلبانه در جبهه‌های نبرد حضور پیدا کرد. بعد از مدتی به لحاظ اهمیت روزافزون عملیات مهندسی در جنگ و با توجه به هم‌سنخ بودن با کار جهاد در روستاها، مسئولیت جهاد در این زمینه سنگین‌تر شد؛ به طوریکه در چند عملیات مانند

جهادگران عمدتاً از تحصیلات و تخصص‌های مرتبط برخوردار بودند و همین امر نیز افزایش کارایی این سازمان را با توجه به انعطاف اهداف آنها در جبهه فراهم آورده بود. از نمونه‌های افزایش کارایی جهادگران در جبهه می‌توان به این نکته اشاره کرد که با توجه به تحریم‌های اقتصادی و یا به نوعی تحریم فناوری و به خصوص کمبود قطعات یدکی، جهادگران توانستند هسته‌های اولیه طراحی و اکتشاف و تولید تجهیزات مورد نیاز در تجهیزات دفاعی مورد نیاز را شکل دهند. البته در سال‌های اولیه جنگ این فعالیت‌ها به صورت غیرسازمان یافته، پراکنده و بعضاً تکراری و بدون انتقال تجارب به دیگران صورت می‌گرفت. در ابتدا اقدامات یاد شده نیز به انجام چند تغییر در یک ماشین و یا ساخت چند قطعه یدکی محدود می‌شد.

با شکل‌گیری سرمایه اجتماعی و انعطاف اهداف سازمان، جهاد به موفقیت‌های بزرگی دست یافت؛ ابتکاراتی نظیر طراحی و ساخت پل بشکه‌ای که توسط شهید هزارستان قبل از شکست حصر آبادان روی رودخانه بهمین

طریق‌القدس، فتح‌المبین و بیت‌المقدس به صورت رسمی مسئولیت مهندسی عملیات به عهده جهاد گذاشته شد. این جهادگران به دلیل حیظه مسئولیت شان و برخی ویژگی‌های دیگر با سایر رزمندگان دارای وجوه افتراقی بودند:

- جهادگران مذکور اغلب همان همکاران سابق جهاد بودند که در جبهه‌های جنگ به توجه به اهداف متغیری نسبت به سابق، سازمان یافتند. این جهادگران در مقایسه با سایر رزمندگان که از سازمان‌های مختلف مراجعه نموده و در واحدهای تحت امر سپاه پاسداران، یا ارتش جمهوری اسلامی سازمان می‌یافتند اغلب نسبت به مهندسی جنگ وظیفه دائمی‌تری احساس نموده و لذا از آینده‌نگری بهتری برخوردار بودند.

- تجهیزاتی که از سوی جهادگران برای انجام عملیات‌های فنی و مهندسی در جنگ به کار گرفته می‌شد، همان تجهیزات معمول در انجام عملیات عمران شهری بود و در عملیات‌های فنی و مهندسی از آنها استفاده می‌شد. البته باید به این نکته اذعان نمود

مشخصات منطبق با خصوصیات خاص اقلیمی، بسیار محسوس بود. بر همین اساس، روند ایجاد سازمانی با وظیفه شناسایی نیازمندی‌های مهندسی، تعریف نیازهای یاد شده در بستر صنعتی و برنامه‌ریزی برای کسب و توسعه فناوری‌های مذکور کاملاً ضروری بود.

- ایجاد همه این امکانات در سازمان یادشده علاوه بر اینکه به سرمایه‌گذاری بسیار سنگین نیاز دارد در عین حال بسیار وقت گیر بوده و در زمان‌های کوتاه قابل ایجاد نیست؛ لذا سازمان مذکور باید بتواند با استفاده از خصوصیت انعطاف‌پذیری اهداف، به صورت نرم‌افزاری عمل نموده و با بهره‌گیری از سیستم‌های جدید برنامه‌ریزی و کنترل پروژه از همه امکانات موجود در کشور (کارخانجات، مراکز صنعتی دولتی و خصوصی، دانشگاه‌ها و مراکز صنعتی غیر دفاعی) استفاده نماید و در مواردی که احتیاج به سرمایه‌گذاری سخت‌افزاری باشد در حد ایجاد سخت‌افزارهای مکمل امکانات موجود عمل کند.

- نیروهای متخصص‌تر به عنوان نیروهای راهبردی در جنگ شناخته می‌شدند و از توانایی شناسایی و بازتعریف نیازهای فن‌آورانه برخوردار بودند، لذا می‌بایست با فرماندهان مناطق جنگی مراودات دوطرفه می‌داشتند.

همانطور که ملاحظه شد جهاد سازندگی، نقش مهمی در دست یافتن به موفقیت‌های جنگ داشت. این سازمان به عنوان یک سازمان انطباق‌پذیر در دوره‌های مختلف جنگ، اهداف سیالی را دنبال می‌کرد و لذا از این طریق قدرت کارآیی خود را در جنگ تقویت کرد و یکی از عوامل شکل‌گیری سرمایه اجتماعی و افزایش بهره‌وری از آن بود.

سازمان تعمیدی

شیر نصب گردید، پل شهید ناجیان که با شاسی واگن‌های اسقاطی راه‌آهن ساخته شده و در عملیات فتح المبین (بهمن ۱۳۶۱) نصب گردید، پل خودروی سبک و عبور نفر که در عملیات بیت المقدس (بهار ۱۳۶۱) در رودخانه کرخه مورد استفاده قرار گرفت، نمونه‌های دیگری از فعالیت‌های یاد شده به حساب می‌آیند. به مرور زمان، تجهیز دشمن به تجهیزات پیشرفته و احساس نیاز بیشتر، ابتکاراتی از این دست را در قالب طرح‌های از قبل طراحی شده و سازمان یافته سبب شد؛ انعطاف اهداف در سازمان جهاد سازندگی در طول جنگ سبب شد به مرور زمان در هر یک از ستادهای پشتیبانی جنگ، جهاد (کربلا، نجف، حمزه و ...) یک مجموعه کارگاهی طراحی و ساخت تأسیس کرد. به این ترتیب هر یک از مجموعه‌های مذکور کلیه فعالیت‌های ابتکاری حوزه تحت پوشش خود را سازماندهی و هدایت نمود. با تجهیز روزافزون دشمن، طراحی و ساخت تجهیزات مورد نیاز برای غلبه بر تدابیر دشمن، نظیر عبور از زمین‌های چند عارضه و پیش بینی نشده به خصوص در عملیات والفجر مقدماتی مورد توجه قرار گرفت. نیروهای متخصص جهاد در این راستا به جمع‌بندی زیر رسیدند:

- پیشبرد موفقیت آمیز روند جنگ، بدون تجهیز بخش مهندسی و تقویت بنیه آن امکان‌پذیر نیست.

- با توجه به محدودیت‌های شدید موجود در منابع مالی برای خرید تجهیزات پیشرفته و مهم‌تر از آن تحریم‌های روزافزون کشورهای صاحب فناوری در فروش تجهیزات به جمهوری اسلامی، احساس نیاز به تجهیزاتی با

و با اسم رمز «یا الله یا الله یا الله». هدف این سازمان‌ها از عملیات، تجزیه و انهدام نیروهای دشمن و فتح چندین ارتفاع منطقه به منظور خارج ساختن شهرهای مرزی از آتش سنگین توپخانه و دید دشمن بود. از دیگر اهداف فرعی عملیات، محدود کردن تردد افراد ضد انقلاب و اجرای عملیات‌های نفوذی در قلب نیروهای دشمن بود. نفرت در نقش‌های تعیین شده در عملیات شرکت داشتند. به عنوان مثال، در این عملیات ۱۶ گردان از سپاه پاسداران و ۶ گردان پیاده و یک گردان مکانیزه از ارتش شرکت داشتند و هوانیروز با هماهنگی قبلی کار

پشتیبانی را انجام می‌داد. در اینگونه سازمان‌های تعمدی در چارچوب سرمایه اجتماعی، افراد نماینده سازمان خود هستند و سازمان به بخشی از هویت افراد تبدیل می‌شود. برای مثال یک رزمنده سپاه، در طول جنگ خود را بخشی از بدنه سپاه

می‌داند و موظف است از فرامین مافوق خود تبعیت کند.

در چارچوب مفهومی سرمایه اجتماعی، سه عامل باعث گسترش سرمایه اجتماعی می‌گردند که عبارتند از:

۱. کمک: درخواست کمک افراد از یکدیگر باعث افزایش مقدار سرمایه خواهد شد و عواملی مانند رفاه، فراوانی و کمک دولتی که موجب بی‌نیازی افراد از یکدیگر می‌شود، سبب

همانطور که ملاحظه شد انطباق‌پذیری سازمان با اهداف دیگر، به عنوان سرمایه اجتماعی تلقی می‌شد و سرمایه اجتماعی محصول فرعی این سازمان بود. در سازمان تعمدی، سرمایه اجتماعی محصول مستقیم این سازمان تلقی می‌شود که در آن از نظام تعهدات و انتظارات و هنجارها نیز استفاده می‌شود. بهترین نمونه‌ها برای سازمان تعمدی در دفاع مقدس، ارتش و سپاه هستند. این سازمان‌ها شکل ساختار قدرتی را به خود می‌گیرند که در آن موقعیت‌ها، توسط نظام تعهدات با هم ارتباط می‌یابند و این موقعیت‌ها توسط افراد اشغال می‌شود و روابط به کمک هنجارها تضمین می‌شوند (اونق، ۱۳۸۴: ۱۱). افراد در این سازمان‌ها با توجه به موقعیت‌ها، نقش‌ها و کارکردهایشان مشخص می‌شوند. نظام سلسله مراتبی نقش‌ها وجود دارد و در صورت تخطی از این سلسله مراتب، ضمانت‌های اجرایی وجود دارند. قواعد و قوانین مکتوب و مدون، حدود اختیارات افراد را در سلسله مراتب نقش‌ها و موقعیت‌هایشان مشخص می‌کنند. در این سازمان‌ها دسترسی افراد به جایگاه‌های بالاتر در سلسله مراتب نقش‌ها نیازمند تخصص و مدارج علمی مرتبط است. این سازمان‌ها برای انجام کارویژه‌های مرتبط، برنامه مدونی دارند. برای مثال عملیات والفجر ۲ از سلسله عملیات والفجر از نخستین عملیات‌های منظم در جبهه شمالی در طول جنگ بود. این عملیات در ۲۹ تیرماه ۱۳۶۲ در منطقه مرزی پیرانشهر و بلندی‌های «حاج عمران» در شمال غربی ایران، توسط یگان‌های سپاه پاسداران و ارتش جمهوری اسلامی ایران به اجرا درآمد. در این عملیات هر دو سازمان، برنامه مدون و از پیش طراحی شده‌ای داشتند. عملیات با اسم رمز آغاز شد؛ در ساعت ۲۴

وقتی کنش‌گران در یک رابطه اجتماعی، سازمانی را برای هدفی بنیان می‌گذارند، منافع آن فقط منافع مستقیم نیست، بلکه منافع غیرمستقیمی نیز وجود دارد که سرمایه‌ای اجتماعی برای دستیابی به هدف‌های دیگر محسوب می‌شود

حمله عراق به ایران یکی از علل شکل‌گیری سرمایه اجتماعی بود.

۲. **ایدئولوژی:** وجود اعتقاداتی همچون لزوم کمک به دیگران، سرمایه اجتماعی را ایجاد می‌کند. «از طرفی، بعضی ایدئولوژی‌ها ماهیت خودبسنده دارند؛ مانند ایدئولوژی اپیکور در یونان باستان یا یک ایدئولوژی که در رابطه جداگانه و مستقل هر فرد با خداوند وجود دارد می‌تواند از ایجاد سرمایه اجتماعی جلوگیری کند. به طور کلی، اعتقاداتی که حاوی دگرخواهی یا عمل به سود جمع باشد عامل ایجاد و یا حفظ سرمایه اجتماعی است» (تقلانی، ۱۳۸۵: ۲۵). ایدئولوژی اسلامی به عنوان اصلی‌ترین شکل‌دهنده بستر فرهنگ سیاسی جامعه ایران دهه ۶۰، حضور پر شور اقشار مختلف مردم در جنگ به صورت داوطلبانه را باعث شد.

درایدئولوژی اسلامی دوران دفاع مقدس، عناصری چون حضور مذهب در تمام امور فردی و اجتماعی، اصالت شرع، آخرت‌گرایی متأثر از نگاه این‌جهانی، آرمان‌گرایی، تکیه بر احساسات مذهبی، تقلید، ولایت فقیه، ضدیت با بیگانه و بازسازی گذشته (سنت) حضور پرنگی داشتند و در پیوند با اوضاع اجتماعی دوره جنگ، به ویژه نیمه اول جنگ، نقش خود را به عنوان عناصر جمع‌گرایانه به خوبی ایفا کردند و شکل‌گیری سرمایه اجتماعی را شکل دادند. البته این فرآیند را باید بازتاب شرایط اجتماعی، منطقه‌ای و بین‌المللی هم دانست. اسلام به عنوان یک مذهب و مکتب الهی طی قرن‌های متمادی دین اکثریت قریب به اتفاق مردم ایران در همه جا و در همه اقشار اجتماعی بوده و در همه شئون زندگی این ملت حاکمیت داشته است (بهرامی، ۱۳۸۸:

کاهش سرمایه اجتماعی می‌شود. با وقوع جنگ تحمیلی، بخش اعظم جنوب و غرب کشور توسط دشمن بعثی اشغال گردید. این روند، باعث بی‌خانمانی طیف وسیعی از ساکنین این مناطق شد؛ شمار زیادی از این افراد، بستگان درجه یک خود را از دست دادند. دستاوردهای انقلاب با ادامه حملات در معرض تهدید قرار گرفت. در این هنگام نظام سیاسی که از متن جریان‌های اجتماعی مردمی سر بر آورده بود به مردم متوسل شد: «ما در مشکلات باید متوسل بشویم به ملت، ملتی که بحمدالله مهیا برای کمک و فداکاری بوده و هستند.» (امام خمینی (ره)، ۱۳۷۸: ۱۵)

انقلاب اسلامی که با تکیه بر نیروهای مردمی به پیروزی رسیده بود؛ در سال‌های پس از پیروزی، بخش اعظمی از اداره امور کشور را بر عهده همین مردم گذاشته بود. مردمی بودن نظام سیاسی سبب

شده بود با تقویت روحیه انقلابی، اسلامی، فرد فرد آحاد اجتماع خود را بخش غیر قابل تفکیک از ملت بدانند. این احساس یگانگی با ملت، با حمله عراق به ایران تقویت شد و بسیاری از افراد نواحی مختلف کشور، برای کمک به سایر هم‌وطنان عازم جبهه‌ها شدند. براساس چارچوب سرمایه اجتماعی، افراد در شرایط سخت روابط اجتماعی پایدارتری برقرار می‌کنند. شرایط سخت کشور در سال‌های اولیه

مردمی بودن نظام سیاسی سبب شده بود با تقویت روحیه انقلابی، اسلامی، فرد فرد آحاد اجتماع خود را بخش غیر قابل تفکیک از ملت بدانند

است که بندگان خاص خدا برای رسیدن به جهان موعود انتخاب می‌کنند. شهادت در آیین اسلامی به ویژه در مذهب شیعه جایگاه ویژه‌ای دارد. گرایش ایرانیان به عاشورا و تعزیه‌خوانی برای امام حسین (ع)، انعکاس نمایش عاطفی و مذهبی است که در آن شهادت به خاطر گسترش عدالت در جهان، امر بسیار پسندیده و مطلوبی تلقی می‌شود (مصلی‌نژاد، ۱۳۸۸: ۲۴۲).

روحیه شهادت‌گرایی ناشی از آموزه‌های مذهب شیعه است و براساس روح قیام‌نگر ایرانی در دوره‌های مختلف بازتولید می‌شود. برگزاری مراسم آیینی تاسوعا و عاشورا در جبهه‌ها، نشان‌دهنده تقدس حضرت امام حسین (ع)، واقعه کربلا و روحیه ایثار و فداکاری برای رزمندگان بوده است. بر این اساس، واقعه عاشورا حس قیامت‌نگر و رمانتیک رزمندگان را برای کنش جمعی (فدا شدن در راه تحقق عدالت وعده داده

احساس یگانگی با ملت، با حمله عراق به ایران تقویت شد و بسیاری از افراد نواحی مختلف کشور، برای کمک به سایر هم‌وطنان عازم جبهه‌ها شدند

شده) تحریک می‌کرد. به این ترتیب شهادت امام حسین (ع) و واقعه عاشورا را می‌توان نماد روحیه شهادت‌طلبی میان رزمندگان دانست. در ایدئولوژی اسلامی، شهادت به معنای ایثار (فدا کردن خود برای دیگران) فراگیر (حتی جان) برای تحقق وعده الهی، در مقابله با قدرتی می‌باشد که مشروعیتی ندارد.

در چارچوب این ایدئولوژی اسلامی، دفاع مقدس شباهت بسیاری با واقع کربلا دارد؛

۸۵). با رواج ایدئولوژی اسلامی در نتیجه وقوع انقلاب اسلامی و وقوع جنگ تحمیلی، زمینه برای افزایش اقتدار سازمانی نهادهای متکی بر این ایدئولوژی، مانند سپاه پاسداران هم فراهم شد. در این بستر روح عمومی جامعه در جهت گسترش مقاومت در برابر تهدیدات داخلی و خارجی سازماندهی شده بود، محوریت چنین اندیشه‌هایی را باید در نظریه ولایت فقیه جست. در این راستا، امام خمینی (ره) به عنوان رهبر این حرکت اعتقاد داشت: اگر کسی بخواهد به عظمت انقلاب ما پی ببرد، مستلزم آگاهی داشتن از مبانی مکتب نوین اسلام است. هم‌اکنون، تاکتیک‌هایی که رزمندگان ما در جبهه‌های نبرد به کار می‌برند، تاکتیک‌هایی است که تنها افراد معتقد به مکتب اسلام می‌توانند آن را درک کنند (بهرامی، ۱۳۸۸: ۹۰).

در فرایند انقلاب اسلامی، نهادهای دینی جدیدی فعال گردیدند. به عنوان مثال، با وقوع جنگ، مساجد، زیارتگاه‌ها و هیات‌های مذهبی به عنوان پایگاه رواج ایدئولوژی اسلامی، نقش تعیین‌کننده‌ای در روند جامعه‌پذیری افراد ایفا کردند و باعث ترویج عناصر اصلی این ایدئولوژی شدند. در این بستر، دین‌توانست نقش اجتماعی ایفا کند و زمینه شکل‌گیری سرمایه اجتماعی در جبهه فراهم شد. متأثر از دفاع مقدس، عناصر مذهبی از تحرک و نقش اجتماعی بیشتری برخوردار شدند. یکی از عناصر این ایدئولوژی اسلامی شهادت بود.

شهادت، یکی از والاترین سرمایه‌های اجتماعی محسوب می‌شد که نقش تعیین‌کننده‌ای در روند دفاع مقدس داشت. به نحوی که بنیان‌گذار جمهوری اسلامی آن را راه رضایت معنوی و رسیدن به خدا قلمداد می‌کند. در قالب ایدئولوژی اسلامی، شهادت راهی

که وجوه این شباهت‌ها را با دفاع مقدس در چارچوب ایدئولوژی اسلامی بررسی می‌کنیم. مقصود از بررسی وجوه این شباهت‌ها، وجود روح جمع‌گرایانه در برداشت رزمندگان دفاع مقدس از عاشورا است که یکی از علل اصلی پدید آمدن سرمایه اجتماعی شهادت است. در چهارچوب این گفتمان، اندک درنگ و تأملی در شعارها، وصیت‌نامه‌ها، عملیات‌ها، نام عملیات‌ها، شب‌های عملیات، نامه‌ها، مزارنوشته‌ها، سخنان امام(ره)، خانواده شهدا، خاطرات، تابلونوشته‌ها و همه مظاهر و جلوه‌های جبهه‌ها نشان می‌دهد که می‌توان پیوند شگفت و قابل مطالعه‌ای میان این دو واقعه تاریخی یافت، که یکی الگوی دیگری بوده است. برخی از وجوه مشترک فرهنگ عاشورا و دفاع مقدس عبارتند از:

- هر دو برای دفاع از حریم ارزش‌ها و حفظ اسلام و رضای پروردگار، در برابر دشمن می‌ایستند؛
- رهبر هر دو حرکت، فرزندان پیامبرند؛ همان صلابت، پایداری، ذلت‌ناپذیری، شهادت‌پذیری و روح ایثار که در وجود مبارک امام حسین(ع) بود، در وجود امام خمینی(ره) تجلی یافته است. امام(ره) به پیروی از امام حسین(ع) از هیچ فداکاری در راه مکتب و آرمان‌های الهی دریغ ندارد؛
- یاران امام خمینی(ره) همچون شهیدان کربلا، کانون عرفان و محبت الهی و سرشار از شوق شهادت و فداکاری‌اند؛
- دشمن هر دو جریان، در نهایت قضاوت، دنیاپرستی و خودخواهی است؛
- همان مظاهر روز و شب عاشورا در جبهه‌های دفاع مقدس نیز دیده می‌شود؛ زمزمه‌های عاشقانه، نماز، عبادت، قرائت قرآن

و آمادگی برای وصل و پیوند با محبوب؛

- پایداری و شکیبایی زنان امت امام خمینی(ع) و نقش روشنگری و صبوری آنان، جلوه‌ای از صبوری و پیام‌رسانی قافله اسیران کربلاست؛
- هر دو جریان، ظالمان را رسوا کردند و نقاب از چهره دروغ و تزویر و نفاق برافکندند؛
- در هر دو جریان از شهیدان شیرخوار تا پیران سالخورده می‌توان یافت؛
- صحنه‌ها و موقعیت‌هایی همچون صحنه‌های کربلا بارها در جبهه‌های دفاع مقدس اتفاق افتاد، مانند تشنگی، جدا شدن سرها، اسارات و ... این صحنه‌ها همواره ذهن‌ها را به صحنه‌های کربلا پیوند می‌زند.
- جبهه‌های ۸ سال دفاع مقدس جلوه‌گاه اخلاق فضائل و ارزش‌های الهی و سازنده‌ترین و پرشکوه‌ترین درس‌ها بود؛
- همچنان که انقلاب عاشورا بقای مکتب اسلام را تضمین کرد مجاهدت‌های هشت سال دفاع مقدس نیز بقا و سلامت انقلاب را بر پایه اسلام تضمین نمود (سنگری، ۱۳۸۰: ۲۴-۲۵).

روحیه جمع‌گرایی که مبنای شکل‌گیری سرمایه اجتماعی است، تا حدود زیادی در تأثیرپذیری فرهنگ جبهه از فرهنگ عاشورا موثر است. می‌توان جلوه‌های متنوع فرهنگ عاشورا را در دفاع مقدس یافت. یکی از این جلوه‌ها زیارت عاشورا است. آشناترین زیارت‌نامه جبهه‌ها، پادگان‌ها و مراکز تجمع نیروهای رزمنده «زیارت عاشورا» بود. زمزمه صبحگاه، لحظه‌های عملیات و همراه رزمندگان در جیب و کوله‌پشتی، زیارت عاشورا بود. خواندن زیارت عاشورا هم شور شهادت را در قلب‌ها برمی‌انگیخت و هم خشم و نفرت نسبت به دشمن را، زنده نگه می‌داشت. جبهه در فرهنگ

سپس با بیان دلایل قیام و نهضت و پس از آن، آمادگی برای شهادت در راه آرمان‌های مقدس الهی ادامه می‌یابد. بسیاری از رزمندگان نیز وصیت‌نامه‌های خود را با چنین ساختاری تنظیم می‌کردند. شهادت به وحدانیت پروردگار، رسالت و نبوت رسول اکرم (ص) و امامت امام علی (ع) و یازده فرزندش، غیبت آخرین حجت الهی، ولایت و رهبری امام خمینی (ره)، توصیه به حفظ کیان جمهوری اسلامی، ادامه جهاد، دعوت به عبادات و اعمال صالح، صبوری در شدائد و مصائب و حفظ حریم ارزش‌ها، ساختار بسیاری از وصیت‌نامه‌ها را تشکیل می‌دهد.

• محتوا و درون‌مایه: در وصیت‌نامه امام حسین (ع)، پس از شهادت به وحدانیت پروردگار و نبوت پیامبر و حقانیت بهشت و جهنم و معاد، چندین نکته آمده است:

- راهی که در پیش گرفته از سر خودخواهی، خوشگذرانی، فساد و ستمگری نیست. (نفی فردگرایی)

- امر به معروف و نهی منکر و اصلاح مفاسد و تباهکاری‌ها، از محورها و انگیزه‌های اساسی حرکت است. (جمع‌گرایی مثبت)

- بازگرداندن جامعه به مجرای صحیح و سازنده یعنی سیره و روش پیامبر اکرم (ص) و امیرالمومنین (ع)، محور مهم و انگیزه بزرگ قیام و حرکت است. (جمع‌گرایی مثبت)

- پذیرش و همراهی با او، پذیرش راه خداست.

- طلب توفیق از خدا و توکل به او.

در وصیت‌نامه‌های شهدا نیز بسیاری از این ویژگی‌ها دیده می‌شود. فرهنگ عاشورا در ایدئولوژی اسلامی، نماد جمع‌گرایی است؛ قیامی است که یکی از اهداف اصلی آن

رزمندگان، نماد کربلا بود و صدام، یزید زمان بود (سنگری، ۱۳۸۰: ۷۱). یکی دیگر از وجوه این تأثیر فرهنگی، الگوگیری از شخصیت شهدای کربلا است. نمونه‌های فراوانی در مجموعه خاطرات رزمندگان می‌توان یافت که ملهم از فرهنگ عاشورا، غیرت، جوانمردی، حمیت، فداکاری، مقاومت پس از قطع دست و دیگر فضیلت‌های حضرت ابولفضل (ع) است. اگر پدر و پسر در جبهه شرکت می‌کردند و پسر به شهادت می‌رسید، یاد و خاطره حضرت علی اکبر تداعی می‌شد. سخن مشهور قاسم که شهادت از غسل برای من شیرین‌تر است نقل محفل جبهه‌ها بود (ترویج روحیه شهادت طلبی). در جبهه‌ها گلوی تیر خورده و در پشت جبهه‌ها، شهادت کودکان شیرخواره، شهادت حضرت علی اصغر را تداعی می‌کرد. (سنگری، ۱۳۸۰: ۱۰۱-۱۰۲)

تأثیر فرهنگ عاشورا را حتی در وصیت‌نامه‌های شهدا نیز می‌توان جستجو کرد. وصیت‌نامه‌ای که در جبهه نگاشته شده، عصاره و خلاصه باور، درک، خواسته، آرمان و ایمان نویسنده است. وصیت‌نامه‌های رزمندگان معمولاً قبل از اعزام، در پادگان و یا منطقه و لحظاتی پیش از عملیات یا شب عملیات نوشته شده و به خانواده دوستان، مسجد محل، تعاون تیب و یا لشکر سپرده می‌شد، گاه نیز وصیت‌نامه‌ها همراه شهید بود. روح جمع‌گرایی و یکی شدن با جامعه در اکثر این وصیت‌نامه‌ها وجود داشت. محتوا و ساختار وصیت‌نامه‌ها از چند جهت با فرهنگ عاشورا پیوند داشت:

• ساختار و نظام مطالب: وصیت‌نامه امام حسین (ع) که به برادرش محمد حنفیه، نوشته شد، ابتدا با شهادتین و بعد با طرح اصول اعتقادی چون توحید و نبوت و معاد آغاز می‌شود و

در تنگنای اقتصادی، اجتماعی و سیاسی، نظام سیاسی نوپای جمهوری اسلامی با تهدید جدی رو به رو شد. این در حالی بود که نظام سیاسی از مشروعیت قابل توجهی در بین مردم برخوردار بوده و داعیه مردمی بودن داشت. همین پایبندی به نظام جمهوری اسلامی با ویژگی مردمی بودن، از اصلی‌ترین دلایل زایش سرمایه اجتماعی در طول جنگ محسوب می‌شد. همه به صورت مشترک احساس مسئولیت کردند و گروه گروه داوطلبانه روانه جبهه‌ها شدند. شکل منحصر به فردی از روابط اجتماعی به وجود آمد. همین شکل خاص از روابط اجتماعی که شبکه‌های آن در گستره جامعه نفوذ پر قدرتی به دست آورد، جنگ را از حالت تخصصی و نظامی‌گری صرف و یا جنگ کلاسیک خارج ساخت و بروز یک جنگ مردمی تمام عیار را باعث شد.

در زمان جنگ به دلیل موقعیت بحرانی و بسترهای اجتماعی و فرهنگی و مذهبی جامعه ایران، نفی گرایش‌های فردگرایانه و ترویج روحیه جمع‌گرایی و درهم تنیدگی روابط اجتماعی، بافت اجتماعی جامعه ایران دستخوش تغییر شد. این درهم تنیدگی روابط اجتماعی باعث افزایش انسجام ملی و فرهنگی، کاهش قوم‌مداری و تضادها و شکاف‌های مذهبی شد و تک تک افراد جامعه را در یک صف واحد در برابر متجاوز قرار داد. نتیجه این درهم تنیدگی روابط اجتماعی، مشارکت همه جانبه ایرانی‌ها از تمام اقوام و ادیان در دفع تجاوز و تعاون و همکاری در کارها بود. با کم رنگ شدن زمینه‌های اختلافات داخلی، روحیه حفظ وحدت ملی و میهن پرستی شکل گرفت؛ کمک‌های مالی و حضور در جبهه‌ها در دوره هشت ساله دفاع مقدس، همه حکایت

ترویج امر به معروف و نهی از منکر بود؛ که ویژگی‌های صرف اجتماعی در احکام اسلامی هستند و در نتیجه مراودات اجتماعی (سرمایه اجتماعی) زاده می‌شوند.

روحیه شهادت‌طلبی و مقاومت‌طلبی متأثر از فرهنگ عاشورا، به عنوان سرمایه‌های اجتماعی در طول جنگ، به صورت‌های مختلف بروز پیدا می‌کردند. برای نمونه، فرماندهان برای نشان دادن روحیه مقاومت‌طلبی خود بر این نکته تأکید داشتند که به امام حسین(ع) اقتدا نموده‌اند؛ در بسیاری از موارد، آنان برای نشان دادن حقانیت ادعایشان، خود به استقبال خطر و تهدیدات رفته‌اند؛ فراوان فرماندهان شهید در طول دفاع مقدس گواهی بر این ادعاست. روحیه شهادت‌طلبی به عنوان سرمایه اجتماعی روح مقاومت ملی در ایران را به حد اکثر ممکن ارتقاء داد.

۳. هنجارها: در

این بحث، ماهیت هنجارها و حیطة برقراری تعامل بر طبق آنها مد نظر است. همانطور که اشاره شد هنجارهای مرجع در دفاع مقدس عموماً هنجارهای جمع‌گرایانه اسلامی بودند. به عنوان مثال، هنجارهایی چون این هنجار که «فرد باید منافع فردی را رها سازد و به سود جمع عمل کند» در جبهه وجود داشت.

نتیجه گیری

با شروع جنگ تحمیلی و قرار گرفتن جامعه

براساس چارچوب سرمایه اجتماعی، افراد در شرایط سخت، روابط اجتماعی پایدارتری برقرار می‌کنند

ایدئولوژی اسلامی به اعمال خود معنا می‌دادند و این اقتباس از اسلام و به ویژه فرهنگ عاشورا، در طول دفاع مقدس از عوامل اصلی زایش سرمایه اجتماعی بود. کلمن سرمایه اجتماعی را «کالای عمومی» در حال تولید می‌داند. در همین چارچوب، شهادت یکی از ارزشمندترین سرمایه‌های اجتماعی بود که در خلال دفاع مقدس زاده شد و محسنات زیادی برای جامعه ایران داشت. سرمایه اجتماعی شهادت، روح مقاومت را در رزمندگان در طول سال‌های دفاع مقدس تا حد اکثر ممکن تقویت کرد و نقش به‌سزایی در روند جنگ ایفا کرد.

از انسجام ملی، روانی و فرهنگی ایرانیان صرف‌نظر از هر دین و قومی دارد.

در سال‌های ابتدایی جنگ، بسیاری از قدرت‌های بزرگ بر این باور بودند نظام سیاسی جمهوری اسلامی با تجاوز خارجی و تشدید شکاف‌های داخلی به دلیل تنوع قومیتی، مذهبی از پا خواهد افتاد. اما با گذشت زمان، شرایط به گونه‌ای دیگر رقم خورد. شکاف‌های قومی و مذهبی نه تنها تشدید نشد، بلکه در نتیجه درهم تنیدگی روابط اجتماعی، منجر به شکل‌گیری سرمایه اجتماعی شد که یکی از دلایل شکل‌گیری روحیه مقاومت و ایثار در دفاع مقدس بود. بر این اساس، تمام خرده فرهنگ‌ها و اقلیت‌ها در یک صف واحد روبه روی دشمن متحد ایستادگی کردند. در این مقاله تلاش کردیم درهم تنیدگی روابط اجتماعی را در چارچوب نظری سرمایه اجتماعی، تبیین کنیم. منظور از سرمایه اجتماعی شکل خاص روابط اجتماعی بر پایه اعتماد متقابل، هنجارها و ارزش‌هایی است که در خلال روابط اجتماعی زاییده می‌شود. این سرمایه هم می‌تواند کارکرد منفی داشته و هم می‌تواند در جهت بالا بردن کارایی و افزایش بهره‌وری گروه‌های اجتماعی به کار رود. سرمایه اجتماعی پدید آمده در طول دفاع مقدس، زمینه افزایش کارایی نیروها و شکل‌گیری روحیه مقاومت و ایثار در بین رزمندگان اسلام را فراهم کرد.

بسترها و زمینه‌های اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و مذهبی خاص ایران دهه ۶۰ در پدید آمدن و بروز این سرمایه اجتماعی نقش بسیار موثری داشتند. همانطور که ملاحظه شد این سرمایه اجتماعی در بسیاری از موارد متأثر از برداشت‌های مترقیانه از اسلام بود. در اکثر قریب به اتفاق موارد، رزمندگان در چارچوب

منابع:

- مقاله در «جبهه ای نو در فرهنگ شناسی ایران» به اهتمام محسن مهر آبادی و دفتر پژوهش و گسترش فرهنگ جبهه، تهران: چاپ اول.
- سنگری محمد رضا (۱۳۸۰) عبداللهی مهدی، عوامل فرهنگی و معنوی دفاع مقدس، جلد سوم، فرهنگ عاشورا-شبهات جویی به جنگ‌های صدر اسلام، نمایندگی ولی فقیه در سپاه، چاپ اول، تابستان.
- طباطبائی، سید محمد حسین (۱۳۶۷) معنویت تشیع، انتشارات تشیع.
- عبداللهی، محمد و میر طاهر موسوی (۱۳۸۶)؛ سرمایه اجتماعی در ایرا - وضعیت موجود- دورنمای آینده و امکان شناسی گذار، نشریه رفاه اجتماعی، سال ششم، شماره ۲۵.
- علاقه بند، مهدی (۱۳۸۷)؛ درآمدی بر سرمایه اجتماعی، نشریه فصل نو شماره ۵.
- فوزی، یحیی (۱۳۸۸) اندیشه سیاسی امام خمینی، معارف مجموعه ۳۸ انقلاب اسلامی، چاپ دوم.
- فیروزآبادی احمد (۱۳۸۴) بررسی سرمایه اجتماعی و عوامل موثر بر شکل‌گیری آن در شهر تهران، رساله دکتری، دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران.
- کرایب، یان (۱۳۸۵) نظریه اجتماعی مدرن، ترجمه عباس مخبر، تهران: نشر آگاه.
- کلمن جیمز (۱۳۷۷) بنیادهای نظریه اجتماعی، ترجمه منوچهر صبوری، تهران نشر نی.
- مصلی نژاد، عباس (۱۳۸۸) فرهنگ سیاسی ایران، فرهنگ صبا، چاپ سوم.
- Colman, James (1986) *Individual Interests and collective. Action: studies in Rationality and Social change* (Hard Cover), Cambridge University Press. A available on line at: <http://links.jstor.org/sici>.
- اختر محقق، مهدی (۱۳۸۵)؛ سرمایه اجتماعی، نشر اختر محقق.
- امام خمینی، جهاد در جهاد، دیدگاه‌های رهبران، مسئولان کشوری و فرماندهان جنگ (۱۳۷۸)، مرکز حفظ و نشر آثار دفاع مقدس- وزارت جهاد سازندگی با همکاری موسسه فرهنگی مشتاقان فلاح، چاپ دوم.
- اونق، نازمحمد (۱۳۸۴) بررسی رابطه بین سرمایه اجتماعی و کیفیت زندگی (مطالعه موردی شهر گنبد کاووس)، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران، تابستان.
- بهرامی قدرت الله (۱۳۸۸) نظر پور مهدی، انقلاب اسلامی و انقلاب‌های جهان، پژوهشکده تحقیقات اسلامی، انتشارات زمزم هدایت.
- تاجبخش، کیان (۱۳۸۵) سرمایه اجتماعی اعتماد دموکراسی، نشر شیرازه، تهران.
- توسلی غلامعباس (۱۳۸۴) و مرضیه موسوی، مفهوم سرمایه در نظریات کلاسیک و جدید با تأکید بر نظریه‌های سرمایه اجتماعی، نامه علوم اجتماعی شماره ۶.
- تیمسار صیاد شیرازی (۱۳۷۸) جهاد در جهاد، دیدگاه‌های رهبران، مسئولان کشوری و فرماندهان جنگ، مرکز حفظ و نشر آثار دفاع مقدس- وزارت جهاد سازندگی با همکاری موسسه فرهنگی مشتاقان فلاح، چاپ دوم.
- ثقلانی، محمد (۱۳۸۵) تأثیر سرمایه اجتماعی بر سیاست‌های رفاهی (بررسی موردی ایران)، پایان نامه ارشد، دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران.
- دورکیم، امیل (۱۳۶۹) درباره تقسیم کار اجتماعی، ترجمه باقر پرهام، بابل: کتابسرای بابل.
- روح الامینی، محمود (۱۳۷۳) «فولکلور فرهنگ»